

УДК 330.101

Тіньова економіка як загроза економічній безпеці України

Момот Т.В.

доктор економічних наук, професор
Харківського національного університету
міського господарства імені О.М. Бекетова

Ващенко О.М.

кандидат економічних наук, доцент
Харківського національного університету
міського господарства імені О.М. Бекетова

Тесленко Р.Ю.

аспірант
Харківського національного університету
міського господарства імені О.М. Бекетова

Стаття присвячена питанням впливу тіньової економіки на економічну безпеку держави. Наведено причини та наслідки тіньової економічної діяльності в Україні. Проаналізовано динаміку тінізації економіки держави з використанням основних методів її розрахунку. Досліджено взаємозв'язок показників тіньової економіки та економічної безпеки держави. Розглянуто питання легалізації тіньової економічної діяльності в Україні.

Ключові слова: тіньова економіка, економічна безпека держави, загрози економічній безпеці держави, легалізація тіньової економіки, амністія тіньових капіталів.

Момот Т.В., Ващенко А.Н., Тесленко Р.Ю. ТЕНЕВАЯ ЭКОНОМИКА КАК УГРОЗА ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УКРАИНЫ

Статья посвящена вопросам влияния теневой экономики на экономическую безопасность государства. Приведены причины и последствия теневой экономической деятельности в Украине. Проанализирована динамика тенизации экономики государства с использованием основных методов ее расчета. Исследована взаимосвязь показателей теневой экономики и экономической безопасности государства. Рассмотрен вопрос легализации теневой экономической деятельности в Украине.

Ключевые слова: теневая экономика, экономическая безопасность государства, угрозы экономической безопасности государства, легализация теневой экономики, амнистия теневых капиталов.

Momot T.V., Vashchenko O.M., Teslenko R.Yu. THE SHADOW ECONOMY AS A THREAT TO THE ECONOMIC SECURITY OF UKRAINE

The article is devoted to the issues of the shadow economy influence on the state economic security. The causes and consequences of shadow economic activity in Ukraine are given. The dynamics of the state economy shadowing using the basic methods of its calculation is analyzed. The relationship between indicators of the shadow economy and state economic security is investigated. The issue of shadow economy legalization in Ukraine is considered.

Keywords: shadow economy, state economic security, threats to the state economic security, shadow economy legalization, shadow capitals amnesty.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Тіньовий сектор економіки України набув поширення за підтримки корумпованих владних структур, результати незаконної діяльності яких стали причиною таких економічних злочинів, як, зокрема, незаконне використання бюджетних коштів, зокрема заробітної плати і пенсій; вивезення матеріальних цінностей за кордон; легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом; незаконна приватизація державного, комунального майна; афери з цінними паперами та

валютними коштовностями. Особиста зацікавленість чиновників обумовлює підписання нормативних актів неефективного характеру, збиткових для суспільства, але вигідних для окремих приватних осіб, що приносять їм надприбутки. Останні використовуються для нової спіралі підкупу державних службовців, працівників правоохоронних органів. Все це разом збільшує рівень тінізації економіки, створює від'ємний соціально-економічний ефект, гальмує науково-технічний прогрес країни, погіршує стан економічної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність питань тінізації економічної діяльності зумовила значну зацікавленість у дослідженнях таких вітчизняних науковців, як, зокрема, В. Базилевич, І. Мазур [1], В. Бородюк [2], З. Варналій [3], О. Власюк [4], Т. Тищук, Ю. Харазішвілі, О. Іванов, Я. Жаліло [5], А. Базиліук, С. Коваленко [6], Т. Ковальчук [7], В. Мунтіян [8].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є дослідження причин та наслідків тіньової економіки в Україні, проведення аналізу динаміки рівня тінізації економіки та її впливу на економічну безпеку держави, визначення шляхів легалізації тіньової економічної діяльності в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поширення тіньової економіки, макроекономічна розбалансованість і обмеженість ресурсів визнані Всесвітнім економічним форумом основними глобальними ризиками майбутнього десятиріччя [9]. Згідно з його оцінками обсяги нелегальної торгівлі у 2016 р. становили близько 2,0 трлн дол. США, що складає приблизно 10% світових торговельних потоків [10]. Згідно з оцінками Організації економічного співробітництва та розвитку за наявності у світовій економіці близько 1,2 млрд. офіційних робочих місць понад 1,8 млрд. працюючих зайняті в нелегальному секторі [11], що, відповідно, позбавляє їх соціальних гарантій.

Виходячи з узагальнення теоретичних підходів, тіньову економіку можемо визначити як економічну діяльність, що здійснюється

суб'єктом господарювання на власний ризик з метою отримання прибутку незаконним шляхом з порушенням встановлених законодавством норм (податкових, трудових, адміністративних, санітарних, моральних тощо), що завдає шкоди державі та суспільству в будь-якій формі.

Як і будь-яка економічна діяльність, тіньова економіка функціонує циклічно від процесу генерування тіньового доходу, одержаного в результаті нелегальної економічної діяльності, до легалізації коштів, тобто здійснення фінансових операцій, спрямованих на набуття злочинно отриманими коштами вигляду легальних активів з метою мінімізації ризику виявлення цих капіталів правоохоронними та іншими контролюючими органами (рис. 1).

Серед найсуттєвіших факторів тіньової економічної діяльності в Україні слід виділити [3; 12]:

- неповноцінність функціонування ринкового середовища та монопольну позицію окремо визначених компаній разом з мережею афілійованих з ними приватних фірм, монопольний доступ до державних ресурсів та до державного замовлення, зрощення бізнесу та влади, що уповільнює інституціональні, структурні й економічні перетворення, породжує зловживання, неузгодженість державної економічної політики з інтересами суб'єктів господарювання;

- неефективне податкове адміністрування, якому сприяють несправедливе податкове навантаження, велика частка збиткових підприємств, нестабільність та недоскона-

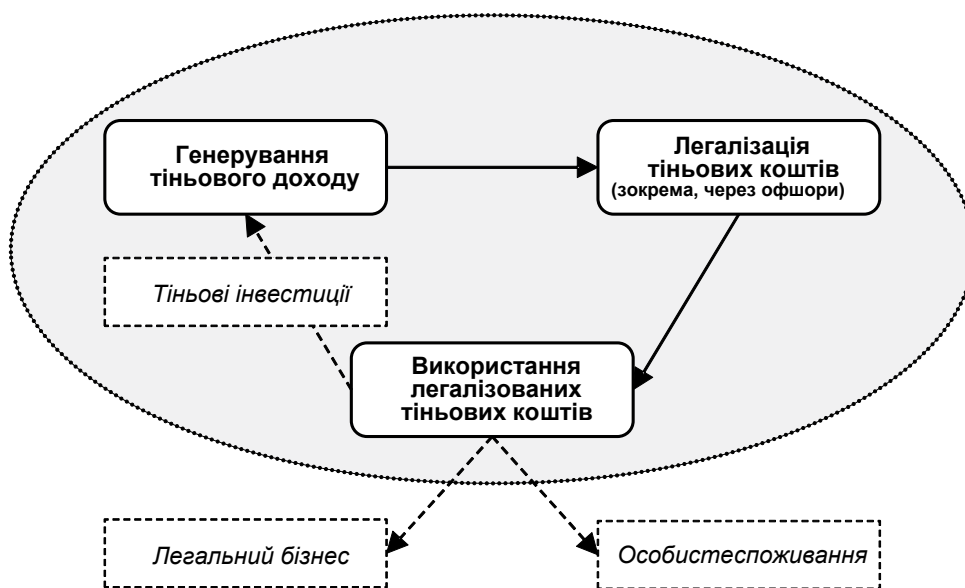

Рис. 1. Цикл тіньової економіки

лість податкового законодавства, що недостатньо заохочує суб'єктів господарювання до легалізації тінювих коштів для їх приєднання до офіційної економіки;

– незбалансовану державну регуляторну політику, часту зміну законодавчого забезпечення підприємницької діяльності, що разом з відсутністю чіткого плану розвитку економіки країни загалом та синхронізації з програмами розвитку галузей економіки зокрема є підґрунтям схем ухилення від оподаткування та виведення капіталів за кордон;

– недосконалість бюджетної політики, низький контроль за використанням бюджетних коштів, зокрема у сфері державних закупівель, недостатню прозорість і завищення їх вартості, нецільове використання державних коштів та інші зловживання, що формують тінювий потік грошових коштів;

– структурні деформації на ринку зайнятості, які пов'язані з низькими економічними стимулами до офіційного працевлаштування працівників, збільшенням рівня безробіття, а також відсутністю дієвої системи контролю за неофіційним працевлаштуванням та ухиленням від оподаткування заробітної плати;

– недоліки в діяльності судів та правоохоронної системи, пов'язані з неправомірністю судових рішень, відсутність адекватної відповідальності перед державою та суспільством, що є причинами злочинів, зокрема злочинів в економічній сфері (рейдерство), та низького рівня довіри громадян до судових та правоохоронних органів;

– високий рівень корупції, що водночас є причиною, наслідком та супроводжуваним фактором непрозорої системи взаємовідносин у суспільстві.

Таким чином, наведені вище причини існування та розвитку тінізації економіки мають такі основні негативні наслідки:

– зменшення обсягів надходжень податків до бюджету;

– складність управління економікою країни через відсутність коректних статистичних даних про економічні процеси;

– зниження рівня інвестиційної активності всередині держави та зменшення інтересу зовнішніх потенційних інвесторів через недостатню прозорість та відкритість функціонування економічної системи;

– підвищення рівня корумпованості суспільства через зрощування державного апарата з підприємницькими структурами, а також формування їхніх ділових відносин поза межами правового поля.

Аналіз теоретичних положень формування та поширення тінювої економічної діяльності дає змогу зробити висновок про те, що тінюва економіка є загрозою економічній безпеці держави, лежить в основі інших макроекономічних загроз, а отже, впливає на всі сфери економічної діяльності. Отже, для оцінювання впливу тінювої економіки на економічну безпеку держави доцільно розглянути розрахунки обсягу тінізації щодо офіційного ВВП.

Спецдепартамент Міністерства економічного розвитку і торгівлі України (МЕРТ) регулярно проводить оцінювання рівня тінювої економіки шляхом розрахунку інтегрального показника, що здійснюється зведенням оцінок за методами «витрати населення – роздрібний товарооборот», фінансовим, монетарним та електричним в узагальнений показник з використанням коефіцієнтів, що застосовуються для оцінювання рівня тінювої економіки за кожним методом у періоді, що аналізується, з урахуванням стабільності оцінок за відповідним методом за попередні роки. На рис. 2 наведено комплексні дані оцінювання обсягів та динаміки тінювої економіки України за період 2010–2016 рр. [13], де інтегральне значення показника рівня тінізації економіки від обсягу офіційного ВВП за останні роки зменшилось із 43% у 2014 р. до 35% у 2016 р. Причому у 2016 р. разом зі зменшенням рівня тінювої економіки вперше зафіксовано невеликий ріст обсягу ВВП після його значного падіння у 2014–2015 рр.

Проте найбільш коректним способом оцінки масштабів тінювої економіки можна вважати методу Ф. Шнайдера MIMIC [15; 16], яка є загальноновизнаною та найчастіше використовується на міжнародному рівні, зокрема на замовлення Світового банку. Модель MIMIC для перехідних країн, до яких відноситься і Україна, враховує такі екзогенні фактори, як розмір державного сектору, фіскальна свобода, економічна свобода, рівень безробіття, відкритість економіки, темп інфляції. Модель також включає перелік індикаторів тінювої діяльності, таких як темп росту ВВП на душу населення, збільшення якого означає скорочення обсягів тінізації, та темп росту робочої сили, де зростання свідчить про детінізацію ринку праці.

Згідно з останнім масштабним дослідженням Ф. Шнайдера [17] середній розмір тінювої економіки 158 країн за період 1991–2015 рр. становить 31,9% від ВВП. Найбільші значення тінізації отримані в Зімбабве (60,6%)

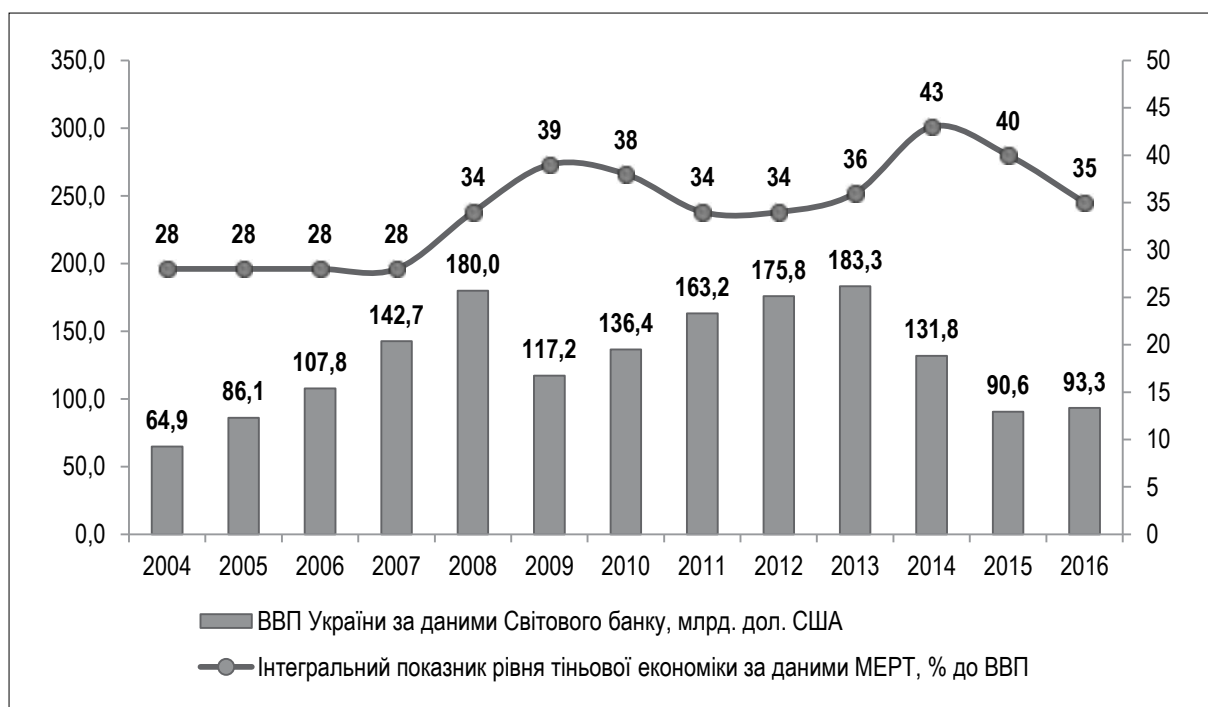

Рис. 2. Інтегральний показник рівня тіньової економіки та обсяг ВВП України у 2004–2016 рр.

Джерело: побудовано авторами за джерелами [13; 14]

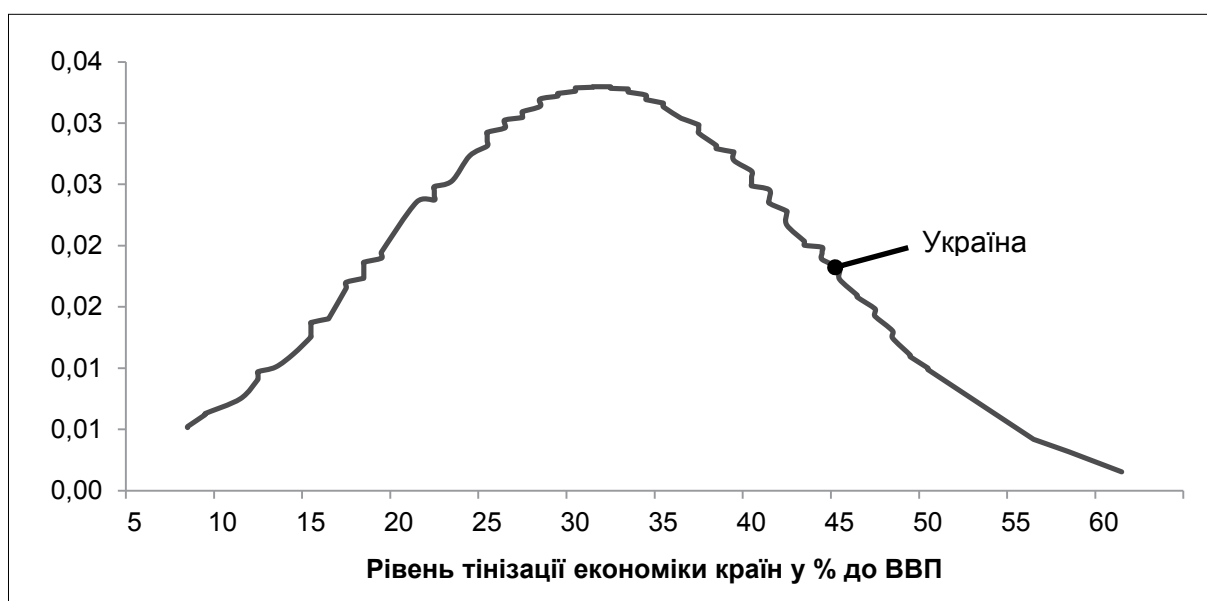

Рис. 3. Густота розподілу економік світу за рівнем тінізації

Джерело: побудовано авторами за джерелом [17]

та Болівії (62,3%), найнижчі – в Австрії (8,9%) та Швейцарії (7,2%). Згідно з цими розрахунками Україна отримала високий рівень тіньової економіки (44,8%), що перевищує середнє світове значення, помітно віддаляє її від розвинених країн Європи та виділяє на глобаль-

ному рівні. На рис. 3 показано, що Україна не увійшла до числа більшості країн із середнім рівнем тіньової економіки та характеризується високим рівнем тінізації.

Проаналізувавши динаміку тінізації економіки України за методом Ф. Шнайдера та

динаміку рівня економічної безпеки України за 2000–2015 рр. (рис. 4), можемо зробити висновок про обернену залежність між цими показниками, адже зі збільшенням рівня тіньової економіки зменшується значення економічної безпеки, і навпаки. Отже, тінізація господарської діяльності є реальною загрозою економічній безпеці України та негативно позначається на всіх сферах суспільного життя, істотно впливає на обсяги та структуру ВВП, спотворює офіційні дані про реальний стан економіки, спричиняє втрату податкових надходжень, провокує несправедливий та непрозорий розподіл національного доходу в суспільстві.

Детінізація економіки базується на дослідженні структурних елементів тіньової економіки, до яких вважаємо доцільним віднести неформальну, приховану та підпільну (кримінальну).

Неформальна економіка – це сегмент тіньової економіки, що виявляється в дозволеній, але формально не зареєстрованій, а отже, не включеній до статистичної звітності економічній діяльності. Ця частина тіньової економіки в Україні виконує «амортизуючу» роль, оскільки створює робочі місця та стимулює виробництво, результати якого доступні до споживання найбільш вразливим верствам населення, що є позитивним явищем в умовах нестабільного політичного, економічного та соціального середовища. Прихована економіка – це легальна економічна діяльність, яка

частково фіксується у статистичній звітності або зовсім не фіксується, а отже, з причини приховування доходів ухиляється від сплати податків. Ця частина тіньової економіки суттєвої загрози не має, оскільки має вимушений характер, пов'язаний з виживанням та розвитком власного бізнесу. Підпільна (кримінальна) економіка – це частина тіньової економіки, яка здійснюється навмисно, спрямована на збагачення, має антисоціальний характер і переважно є предметом дослідження правознавців.

На нашу думку, подолання та викорінення підлягає лише підпільна (кримінальна) складова. Це може відбутися за рахунок адміністративно-каральних методів з метою оздоровлення української економіки. Неформальну та приховану частини тіньової економіки, які не мають кримінального джерела походження, можна легалізувати безкарно, виводячи доходи в легальну економіку з метою її зростання. На нашу думку, детінізації стосується лише неформальна та прихована частини тіньової економіки, оскільки детінізація економіки – це створення такого інституційного середовища, де були б гарантовані права та визначеність прав власності, де тіньова економіка була б неефективною. Тому для цього потрібно застосовувати методи стимулюючого характеру, а не репресивного. Причому слід зауважити, що викликом економіці України є не значні обсяги її тіньової складової, а те, що тіньова економіка

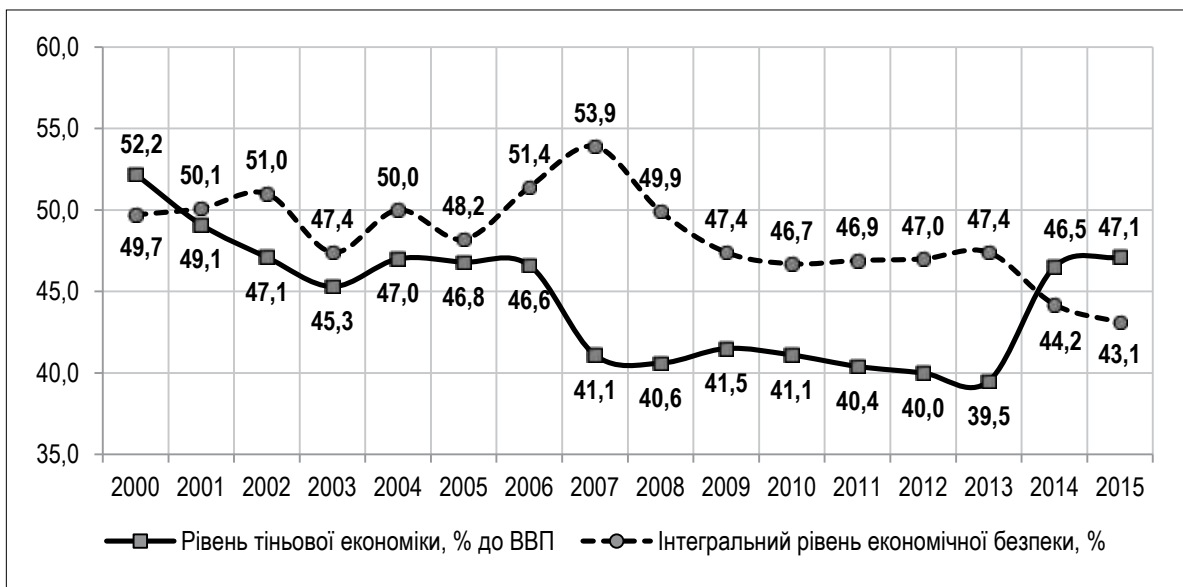

Рис. 4. Динаміка рівня тіньової економіки та рівня економічної безпеки України у 2000–2015 рр.

Джерело: побудовано авторами за джерелами [18; 19]

в Україні переважно має економічні джерела походження, а не кримінальні.

Як доводить світова практика, одним з дієвих механізмів детінізації економіки є амністія тіньових капіталів у легальну економіку країни. Згідно з даними фахівців в умовах кризи все більша кількість країн, зокрема вихідців з пострадянського простору, намагається залучити в економіку раніше втрачені активи шляхом здійснення амністії капіталів [20].

Здійснюючи амністію тіньових капіталів, держава надає право легалізувати свої тіньові капітали одноразово та за певний проміжок часу, а також вживає заходів створення умов для відвертання подальшого відтоку капіталів за кордон і для повернення грошей, уже переведених в іноземні банки. Причому одночасно доцільно проводити податкову амністію, а саме вживати низку заходів з надання платникам податків права сплатити суми податків, по яких минули встановлені податковим законодавством терміни платежів. Аналітики рекомендують встановити плату за легалізацію у вигляді відсотка від суми не більше 8%, а найкраще запровадити максимально стимулюючий рівень у 4–5%.

Висновки з цього дослідження. Таким чином, економіка України характеризується наявністю досить значного за обсягом тіньового сектору, який «підриває» ефективність державних механізмів стимулювання економіки, спотворюючи умови ведення госпо-

дарської діяльності. Неповноцінне функціонування ринкових механізмів, неефективне податкове адміністрування, незбалансована державна регуляторна та бюджетна політика, проблеми на ринку зайнятості, недоліки в діяльності судів та правоохоронних органів, всеохоплююча корупція є головними чинниками тінізації економіки в Україні. Тіньова економіка є причиною поглиблення наявних в економіці дисбалансів, залишаючись одним з найбільших викликів економічній безпеці держави, тенденції зміни яких сьогодні та в подальшому визначатимуть сценарії розвитку економіки країни. Багатоаспектність і розгалуженість проявів тінізації свідчать про неефективність репресивних методів протидії у вигляді контрольно-каральних функцій держави. Мінімізація обсягів тіньової економічної діяльності ускладнюється ще й тим, що вони мають переважно економічні джерела походження та потребують формування мотиваційного нормативно-правового середовища, яке забезпечує високоефективну та прибуткову роботу легальної економіки. При цьому одним із державних інструментів розв'язання загальної комплексної проблеми з детінізації вітчизняної економіки є амністія тіньових капіталів, які потенційно здатні збільшити обсяг легальних інвестицій, стати фінансовим забезпеченням подальших якісних змін в економічній структурі суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Базилевич В., Мазур І. Методичні аспекти оцінки масштабів тіньової економіки. Економіка України. 2004. № 8. С. 36–44.
2. Бородюк В. Оценка масштабов теневой экономики и ее влияние на динамику макроэкономических показателей. Економіка України. 1996. № 11. С. 4–16.
3. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації: монографія / ред. З. Варналія. Київ: НІСД, 2006. 576 с.
4. Власюк О. Система економічної безпеки держави / ред. А. Сухоруков. Київ: видавничий дім «Стилос», 2010. 684 с.
5. Тищук Т., Харазішвілі Ю., Іванов О. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання: аналіт. доп. / за заг. ред. Я. Жаліла. Київ: НІСД, 2011. 96 с.
6. Базиліук А., Коваленко С. Тіньова економіка в Україні: монографія. Київ: НДЕІ, Мінекономіки України, 1998. 206 с.
7. Ковальчук Т. Детінізація економіки – фактор фінансової безпеки України. Банківська справа. 2001. № 2. С. 3–11.
8. Мунтіян В. Економічна безпека України. Київ: КВІЦ, 1999. 462 с.
9. Global Risks Report 2011: An initiative of the Risk Response Network. January 2011. World Economic Forum. URL: <https://www.weforum.org/reports/global-risks-report-2011>.
10. Deep-Dives into Five Global Risks. World Economic Forum. URL: <http://reports.weforum.org/global-risks-2016/deep-dives-into-five-global-risks-1>.
11. Jütting J., Perlevliet J., Xenogianni T. Informal Employment Re-loaded. OECD Development Centre Working Papers. URL: <http://dx.doi.org/10.1787/18151949>.

12. Бочі А., Поворозник В. Тіньова економіка в Україні: причини та шляхи подолання. Міжнародний центр перспективних досліджень. URL: http://icps.com.ua/assets/uploads/files/t_novaekonom_kaukra_ni.pdf.
13. Тенденції тіньової економіки. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. URL: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki>.
14. Ukraine Data. The World Bank. URL: <https://data.worldbank.org/country/ukraine>.
15. Глущенко С. Тінізація української економіки: сучасні оцінки. Стратегії розвитку України: економічний та гуманітарний виміри: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 17 жовтня 2016 р.). Київ: Інформ.-аналіт. агентство, 2016. С. 38–42.
16. Подмазко О. Тіньова економіка: аналіз основних теоретико-методичних підходів до її вимірювання. Вісник Університету банківської справи Національного банку України. 2013. № 1. С. 244–250.
17. Schneider F., Medina L. Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2018/01/25/Shadow-Economies-Around-the-World-What-Did-We-Learn-Over-the-Last-20-Years-45583>.
18. Schneider F. Shadow Economies around the World: New Results for 158 Countries over 1991–2015. URL: <http://www.econ.jku.at/papers/2017/wp1710.pdf>.
19. Тимошенко О. Економічна безпека національної економіки в умовах глобалізації: монографія. Київ: ТОВ «Наш формат», 2016. 384 с.
20. Амністія капіталу: світовий досвід та уроки для країн СНД. URL: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1572789-amnistiya-kapitalu-svitoviy-dosvid-ta-uroki-dlya-krayin-snd>.

REFERENCES:

1. Bazylevych V., Mazur I. (2014) Metodichni aspekty otsinky masshtabiv tinovoi ekonomiky [Methodological aspects of estimating the scale of the shadow economy]. *Ekonomika Ukrainy*, no. 8, pp. 36–44.
2. Borodyuk V. (1996) Otsenka masshtabov tenevoy ekonomiki i ee vliyanie na dinamiku makroekonomicheskikh pokazateley [Assessment of the scale of the shadow economy scale assessment and its impact on the dynamics of macroeconomic indicators]. *Ekonomika Ukrainy*, no. 11, pp. 4–16.
3. Varnalii Z. (ed.) (2006) Tinova ekonomika: sutnist, osoblyvosti ta shliakhy lehalizatsii [Shadow economy: the essence, features and ways of legalization]. Kyiv: NISD (in Ukrainian).
4. Vlasiuk O. (2010) Systema ekonomichnoi bezpeky derzhavy [State economic security system]. Kyiv: Stylos (in Ukrainian).
5. Tyshchuk T., Kharazishvili Yu., Ivanov O., Zhalilo Ya. (ed.) (2011) Tinova ekonomika v Ukraini: masshtaby ta napriamy podolannia: analitychna dopovid [The shadow economy in Ukraine: the scale and directions of overcoming: an analytical report]. Kyiv: NISD (in Ukrainian).
6. Bazyliuk A., Kovalenko S. (1998) Tinova ekonomika v Ukraini [Shadow economy in Ukraine]. Kyiv: NDEI, Minekonomiky Ukrainy (in Ukrainian).
7. Kovalchuk T. (2001) Detinizatsiia ekonomiky – faktor finansovoi bezpeky Ukrainy [Shadow economy legalization is a factor of Ukraine's financial security]. *Bankivska sprava*, no. 2, pp. 3–11.
8. Muntian V. (1999) Ekonomichna bezpeka Ukrainy [Economic security of Ukraine]. Kyiv: KVITs (in Ukrainian).
9. Global Risks Report 2011: An initiative of the Risk Response Network. January 2011 (electronic resource). Available at: <https://www.weforum.org/reports/global-risks-report-2011>.
10. Deep-Dives into Five Global Risks – World Economic Forum (electronic resource). Available at: <http://reports.weforum.org/global-risks-2016/deep-dives-into-five-global-risks-1>.
11. Jütting, J., Parlevliet, J., Xenogiani, T. (2009) Informal Employment Re-loaded. OECD Development Centre Working Papers (electronic resource). Available at: <http://dx.doi.org/10.1787/18151949>.
12. Bochi A. Povoroznyk V. (2014) Tinova ekonomika v Ukraini: prychny ta shliakhy podolannia [Shadow economy in Ukraine: causes and ways to overcome]. *Mizhnarodnyi tsentr perspektyvnykh doslidzhen* (electronic resource). Available at: http://icps.com.ua/assets/uploads/files/t_novaekonom_kaukra_ni.pdf 18151949.
13. Tendentsii tinovoi ekonomiky – Ministerstvo ekonomichnoho rozvytku i torhivli Ukrainy [Trends in the shadow economy – Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine] (electronic resource). – Available at: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki>.
14. Ukraine Data – The World Bank (electronic resource). – Available at: <https://data.worldbank.org/country/ukraine>.

15. Hlushchenko S. (2016) Tinizatsiia ukrainskoi ekonomiky: suchasni otsinky [Shadowing of the Ukrainian economy: current estimates]. Proceedings of the Stratehii rozvytku Ukrainy: ekonomichni ta humanitarni vymiry (Ukraine, Kyiv, October 17, 2016), Kyiv: Inform.-analit. ahentstvo, pp. 38–42.

16. Podmazko O. (2013) Tinova ekonomika: analiz osnovnykh teoretyko-metodychnykh pidkhodiv do yii vymiriuvannia [Shadow economy: an analysis of the main theoretical and methodological approaches to its measurement]. Visnyk Universytetu bankivskoi spravy Natsionalnoho banku Ukrainy, no. 1, pp. 244–250.

17. Schneider F. (2018) Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? (electronic resource). – Available at: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2018/01/25/Shadow-Economies-Around-the-World-What-Did-We-Learn-Over-the-Last-20-Years-45583>.

18. Schneider F. (2017) Shadow Economies around the World: New Results for 158 Countries over 1991–2015 (electronic resource). – Available at: <http://www.econ.jku.at/papers/2017/wp1710.pdf>.

19. Tymoshenko O. (2016) Ekonomichna bezpeka natsionalnoi ekonomiky v umovakh hlobalizatsii [Economic security of the national economy in the globalization conditions]. Kyiv: TOV "Nash format" (in Ukrainian).

20. Amnistiia kapitalu: svitovyi dosvid ta uroky dlia krain SND [Capital amnesty: world experience and lessons for CIS countries] (electronic resource). – Available at: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1572789-amnistiya-kapitalu-svitoviy-dosvid-ta-uroki-dlya-krayin-snd>.